

9. Kievljanin. — 1906. — 1 ijunja.
10. Kievljanin. — 1906. — 3 ijulja.
11. Kievljanin. — 1906. — 14 ijulja.
12. Maistrenko V. S. Stolypinska ahrarna reforma v Kharkivskii hubernii: dys... kand. ist. nauk / Maistrenko V. S. — Kharkiv, 1997. — 195 ark.
13. Ovdin O. V. Stolypinska ahrarna reforma na Katerynoslavshchyni (1906–1916 rr.): dys. ... kand. ist. nauk / Ovdin O. V. — Dnipropetrovsk, 2004. — 193 ark.
14. Pohrebynskyi O. Stolypinska reforma na Ukraini / Pohrebynskyi O. — B/m : Proletar, 1931. — 127 s.
15. Pryimak V. O. Stolypinska ahrarna reforma na Volyni: sotsialno-ekonomichniy aspekt (1906–1914 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk / Pryimak V. O. — Chernivtsi, 2012. — 16 s.
16. Rada. — 1909. — 11 travnia.
17. Rada. — 1906. — 24 veresnia.
18. Rubach M. A. Ocherki po istorii revoliucionnykh preobrazovaniy agrarnykh otnosheniy na Ukraine v period provedeniya Oktjabr'skoj revoliucii / Rubach M. A. — K. : Izd-vo Akad. nauk USSR, 1957. — 457 s.
19. Svitova zirnytsia. — 1906. — 2 lystopada.
20. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi (Dali — TsDIAK Ukrainy), f. 442, op. 636, spr. 442, ark. 1–3; 7–12.
21. TsDIAK Ukrainy, f. 442, op. 707, spr. 371, ark. 4, 7, 10.

Я. П. Цецик

Національний університет

водного господарства та природокористування

УДК 94(477.8)«1895–1917»

РОЛЬ СОЮЗУ РУСЬКОГО НАРОДУ В ЗАГОСТРЕННІ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБ. НА ПОЧАТКУ XX ст.

J. Tsetsyk

*National University of Water and Environmental
Engineering*

The Role of The Union of Russian People in Complication of Interethnic Relationships in Volyn' Province in Early 20th Ct.

На основі першоджерел проаналізовано роль чорносотенців у загостренні міжнаціональних та міжконфесійних відносин на Волині на початку XX ст.

Ключові слова: Волинь, міжнаціональні відносини, внутрішня політика, ідеологія.

The proposed articles, based on primary sources, explores the role of the Union of Russian people in the complication of interethnic and interfaith re-

lations in Volyn' in the early twentieth century. It was found that they carried out anti-Polish and anti-Jewish propaganda not only in accordance with the ideology of the political groups, but in the context of the internal policy of the imperial government. It is determined that Orthodox clergy played the leading role in the growing influence of reactionaries in Volyn'. Through active church participation in the creation of organizational networks and politicians support for the Union of Russian people this political group quickly became the most numerous and influential in the region. But it is worth noting that many primary subdivisions didn't perform activity. Based on impartial analysis of documents it is analyzed the main arguments that Black Hundreders used to counter with the representatives of other religions and ethnic groups. Such activities of the Union of Russian people contributed to the further aggravation of interethnic and inter-confessional relations in the Volyn' province in the early twentieth century.

Keywords: Volyn, international relations, domestic politics, ideology.

На основе первоисточников проанализирована роль черносотенцев в обострении межнациональных и межконфессиональных отношений на Волыни в начале XX в. Определены основные направления деятельности этой политической группировки в крае. Выяснено, что данная работа проводилась не только в соответствии с идеологией организации, но и в контексте внутренней политики империи.

Ключевые слова: Волынь, межнациональные взаимоотношения, внутренняя политика, идеология.

Мета статті — визначити роль Союзу руського народу (далі — СРН) в загостренні міжнаціональних і міжконфесійних відносин у Волинській губ. на початку XX ст. Досліджувана проблема віддзеркалилась у низці наукових праць, присвячених діяльності чорносотенців та національній політиці російських урядів на українських землях на початку XX ст. Так, їй приділили увагу В. Кожинов [8], В. Любашенко [9], Н. Щербак [18], Ф. Кандель [7].

На основі аналізу першоджерел і наукових праць з'ясовано роль чорносотенців в ускладненні міжетнічних і міжконфесійних відносин на Волині на початку XX ст. Досліджено, які фактори впливали на цей процес.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. самодержавна влада Російської імперії активізувала русифікаторську політику. Одним із її елементів стало посилення тиску владних структур на представників корінних етногруп та «іногородців», намагання в різні способи дискредитувати їх перед широкими верствами населення, насамперед селянами. Особливо це було помітним на Правобережній Україні з традиційно поліетнічним суспільством. Активним і войов-

ним провідником русифікаторської політики в імперії стала Російська православна церква (РПЦ)

Після видання Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. в імперії розпочали легально діяти різні політичні партії. На Волині найчисленніший склад із них виявився в Союзу руського народу. Це політичне угруповання, утворене наприкінці 1905 р., незабаром стало лідером чорносотенного руху в імперії [7, с. 102].

Завдяки підтримці православного духовенства чорносотенцям швидко вдалося створити на Волині потужну мережу відділів і підвідділів СРН, близько третини з яких очолювали служителі культу. Центром пропаганди ідеології організації стала Почаївська лавра, в друкарні якої було надруковано величезну кількість чорносотенної літератури. Одним із таких видань був «Почаївський листок». На його сторінках, окрім пропаганди ідеології СРН, на початку XX ст. вийшло безліч антикатолицьких і юдофобських статей.

Так робили з чітко окресленою метою: звинуватити в усіх негараздах у державі представників цих етнічних і конфесійних груп.

Волинь чорносотенці обрали об'єктом особливо наполегливих пропагандистських потуг не випадково. Адже в губернії на початку XX ст. євреї становили другу за чисельністю етнічну групу населення, а поляки — третю [13, с. 71].

Це пояснюється тим, що, по-перше, імперські уряди штучно створили ще на початку XIX ст. «смугу осілости» євреїв, а Волинь входила до неї; по-друге, до поділів Речі Посполитої край був у її складі, і до імперії його силоміць приєднали наприкінці XVIII ст., тому тут мешкало багато поляків.

Активній антипольській пропаганді чорносотенців сприяло те, що у Володимир-Волинському [2, арк. 3–4], Ковельському [1, арк. 5–6], Острозькому [3, арк. 5 зв.] та інших повітах краю повіті більшість великих землевласників становили поляки-католики. Загалом поляками понад були 75% великих землевласників Волині.

Однак, попри всі пропагандистські зусилля чорносотенців і спроби російської влади послабити економічний та політичний вплив польської аристократії на Волині бажаного результату їм досягти не вдалося. Поляки й надалі відігравали провідну роль серед землевласників Волині.

На цю більшову для селянства точку й намагалися найдужче тиснути чорносотенські пропагандисти. Вони майстерно влітали в канву суто економічних проблем питання належності до неправославних конфесій. Справу їм полегшували традиційні упередження більшості селян щодо поміщиків.

Активно експлуатували чорносотенці той аргумент, що поляки-католики вороже ставилися до православної віри. Одним із ідейних натхненників розпалювання міжконфесійного й міжетнічного протистояння на Волині була РПЦ. Пояснюється це не лише історичною нетерпимістю до представників інших

конфесій, насамперед католиків і протестантів, але й тим, що на початку XX ст. кількість католиків на Волині зростала внаслідок переїзду до цього регіону України поляків з Царства Польського. Окрім того частина православних приймала католицтво або ставала протестантами. Ці процеси поживалися після маніфесту Миколи II від 17 квітня 1905 р. «Про зміцнення начал віротерпимості» [9, с. 243].

Як відзначалося, рупором пропаганди чорносотенних ідей на Волині став «Почаївський листок». На його сторінках було опубліковано безліч антипольських статей. В одній із них йшлося про те, що польський аристократ у Подільській губ. «за допомогою суду» отримав дозвіл збудувати бульвар на «місці де була стара церква». Церковну огорожу руйнували польські робітники, але місцеві селяни виступили проти цього й будівництво призупинили. Особлива увага зверталася на те, що місцеві мешканці пропонували аристократу побудувати бульвар з іншого боку вулиці, «але він на це не погодився». Обурені селяни відправили «імператору телеграму з проханням вирішити цю справу» [15, с. 10]. Насторожує один момент — у статті не вказано населеного пункту, де відбувалися події. Отже, можна припустити, що чорносотенці подали цей факт у вигідному для них світлі з цілком зрозумілою метою: переконати читачів у тому, що поляки-католики руйнують православні храми. Адже малоімовірно, щоб тогочасний суд дозволив польському аристократу руйнувати огорожу навколо православного храму для будівництва бульвару.

В низці антипольських публікацій автори відповідно до тогочасної релігійної політики імперії обґрунтовували концепцію про те, що римо-католицька віра суперечить основним релігійним положенням християнської церкви й лише православна неухильно їх дотримується. Читачів настирливо переконували: тільки православна церква має повне право «стверджувати, що маємо помазання від Св. Духа», а католики «цього стверджувати не можуть». Цей погляд автор статті аргументував тим, що, на відміну від православної саме римо-католицька церква не дотримувалася євангельського віровчення. Він «радив» ксьондзам «прочитати уважно Св. Євангеліє, хоча б польською мовою, прочитати з молитвою і бажанням знайти істину». І наприкінці стверджував, що лише після цього ксьондзи зрозуміють і «побачать як суперечить учення католицької церкви вченню Спасителя Нашого і Св. Апостолів» [6, с. 4–5].

Отже, в дусі тогочасної антикатолицької пропаганди чорносотенці спільно з кліром, не наводячи жодного вагомого аргументу, переконували читачів, що, на відміну від православних, католики не дотримуються засадничих принципів християнства, навпаки суперечать їм. З одного боку, так вони намагалися дискредитувати в очах читачів католицтво, а з другого — довести, що лише православна віра «істинна».

Згідно з циркуляром Міністерства народної освіти (МНО), з 1904 р. у краї було заборонено відкривати нові католицькі школи грамоти. Одночасно органи місцевої влади зобов'язали посилити контроль за рівнем викладання в раніше відкритих. Як свідчить аналіз тогочасних документів, органи влади постійно контролювали навчальний процес. І хоча нових католицьких навчальних закладів у губернії не відкрили, в одній зі статей член СРН усупереч фактам стверджував, що ксьондзи в тих населених пунктах, де проживало хоча б декілька польських родин, відкривали польські початкові школи, навіть нелегально. В них ксьондзи з раннього дитинства виховували молодих поляків у «душі ненависті до всього православно-російського». Далі наголошувалося, що «в нас перевелися невідкупні службовці», а селяни «залишилися мовчазними глядачами як Віру православному зневажають польські ксьондзи» [17, с. 7–8].

В іншій статті, присвяченій діяльності початкових навчальних закладів, автор обурено писав, що в одному з населених пунктів попечителем місцевої церковно-парафіяльної школи був поляк. Саме етнічна належність попечителя школи обурювала чорносотенців. Тому вони вимагали змінити його на православного, не звертаючи не стан справ у закладі. Свою позицію діячі СРН обґрунтовували тим, що поляк не матиме бажання «як слід» дбати «про нашу школу, яка має виховати вірних слуг Царю і вірних чад Православної Церкви» [16, с. 23].

Таким чином, згідно з твердженнями чорносотенців, саме ксьондзи ініціювали відкриття нових римо-католицьких шкіл, частина з яких діяла нелегально. Саме в них у молодих поляків-католиків виховували ненависть до імперії й православ'я. Але жодного факту про діяльність подібних початкових навчальних закладів у Волинській губ. автор не наводив.

Ознайомлення з цією та низкою інших подібних публікацій дає підстави стверджувати, що саме агресивно-наступальна діяльність СРН на Волині загострювала протистояння між католиками і православними. Провідним ідеологом антипольської й антикатолицької пропаганди був архімандрит Почаївської лаври Віталій (Храповицький), один з організаторів та ідейних натхненників чорносотенного руху на Волині.

Окрім антикатолицьких статей «Почаївський листок» друкував також безліч юдофобських. В окремих із них поляків та євреїв звинувачували в тому, що ті змушують селян працювати в святкові дні. Наприклад, в одній з них йшлося про те, що біля м. Старокостянтинів євреї М. Саховецький і брати Фельтмейстери орендували у польських аристократів кілька фільварків і що в цих фільварках «У неділю й святкові дні робота велася, як у будні, возили снопи, складали скирти. У храмах іде Служба Божа, а селяни працюють». Примушували селян працювати в святкові дні, за словами автора публікації, також поляки Кузьмінський і Михайловський з того самого повіту. Автор закли-

кав членів СРН звернути особливу увагу на «жидівське “панство”, жидівське царство і наших євреїв-поміщиків» [14, с. 23].

В іншій публікації наголошувалося на тому, що сільські вчителі «можуть принести велику користь для культурного розвитку села». Однак місцеві селяни підтримували тісні відносини з євреями. Адже селянину «здається, що без жида йому не жити. Заможні їм продають і купують, а злидарі працюють на них». Особливо підкреслювалося, що більшість місцевих мешканців постійно відвідували корчми, які орендували євреї. Тому останніх звинувачували не лише в «споюванні селян», а й у тому, що саме євреї в корчмах інформували людей «про перебіг політичного життя у спотвореному вигляді» та постійно намагалися «принизити Почаївських монахів і все духовенство». Але про те, щоб селяни покинули згубну звичу «пиячити», а замість цього розпочали будувати сільську школу, «жид не обмовиться», бо не бажає, щоб селяни були освічені. Наприкінці сільських учителів закликали, що вони мають спільно з чорносотенцями «боротися з євреями» [12, с. 11].

Отже, чорносотенці звинувачували євреїв не лише в навмисному споюванні селян, а й у тому, що вони свідомо намагалися принизити в їхніх очах православних священнослужителів, насамперед монахів Почаївської лаври. Одночасно вони обґрунтовували позицію, що вчителі сільських шкіл у краї мають спільно з СРН проводити антиєврейську пропаганду серед селян. Діячі цього монархічного російського політичного угруповання також звинувачували євреїв у тому, що саме ті перешкоджають будувати нові школи в селах регіону.

Відзначимо, що частина іудеїв, намагаючись покинути «смугу осілості», змінювала конфесійну належність. Порушуючи це питання, чорносотенці стверджували, що «євреї для отримання права на проживання застосовують різноманітні хитрощі», навіть змінюють конфесію, що в них лише одна мета — покинути «смугу осілості». У зв'язку з цим в імперії з'явилися «євреї-баптисти, євреї-штундисти, євреї вірменсько-григоріанського віросповідання» і, насамкінець, як блискучий вияв «хамелеонських здібностей прибічників талмуду жиди-язичники». Для прикладу розповідалося про діяльність вірменського священника, котрий, за твердженням автора статті, в м. Ананьєві «лише за 5 руб. видавав молодим жидам, навіть заочно, свідоцтва про хрещення». В результаті до Новоросійського університету вступило понад 200 євреїв. Однак керівництво навчального закладу застосувало проти них обмежувальну норму. Справу розглядав Сенат, який підтримав діяльність керівництва університету в тому, що обмежувальні норми встановлюються не за конфесійною належністю, а за етнічною [5, с. 9].

На Волині, як і в інших губерніях Правобережної України, дія обмежувальних законів щодо місця проживання євреїв посилювалася самочинною діяльністю органів адміністративної влади на місцях. Остання, вільно трактуючи

«Правила» від 3 травня 1882 р. про заборону євреям жити в сільській місцевості, часто перейменовувала містечка в села, щоб виселити з них євреїв [18, с. 26]. Це призвело до можливості «законно» примусово виселяти євреїв із населених пунктів, де вони проживали багато років. Лише взимку 1912 р. з сіл Волинської губ. примусово виселили близько 5 тис. євреїв. У результаті їм довелося переїжджати в перенаселені міста й містечка. Це настільки загострило ситуацію в краї, що навіть київський генерал-губернатор, який відзначився гоніннями на євреїв у Києві, визнав «нелюдським» виселення взимку й видав розпорядження перенести його на весну. Праві депутати Думи назвали таке рішення «надмірною сентиментальністю» [7, с. 748].

Чорносотенці брали активну участь у примусовому виселенні євреїв із багатьох населених пунктів. Неодноразово це питання вони порушували й у своїх пресових органах. Так, в одному з номерів «Почаївського листка» відзначалося, що згідно з даними губернського правління, 1912 р. у Волинській губ. було виселено за «незаконне проживання» близько 4-х тис. євреїв. Але фактично села залишили тільки близько 1 тис. чол., а інші повернулися. Скарги євреїв на такі дії адміністративної влади, згідно з твердженням чорносотенців, у 90% випадків відхиляли [11, с. 16].

Отже, як бачимо, чорносотенці брали активну участь у примусовому виселенні євреїв із сіл краю, часто виступали ініціаторами цього. Це ще більше посилювало напругу в тогочасному суспільстві й загострювало міжнаціональне протистояння.

Ще одним напрямом діяльності чорносотенців у контексті їхньої антиєврейської пропаганди було намагання послабити впливи євреїв у торгівлі. Діячі СРН, прикриваючись гаслами боротьби з засиллям євреїв у цій сфері Волині, відверто лобіювали власні інтереси. На початку XX ст. у багатьох селах відкрив торгівельні заклади Почаївський відділ СРН. Але, незважаючи на підтримку органів влади і православного духовенства, їм довго було складно відкрито конкурувати з євреями. В тогочасних документах наголошувалося, що внутрішню та зовнішню торгівлю Волині контролюють саме євреї [10, с. 31–32].

Чорносотенців дуже непокоїло те, що книгарні на Волині переважно були у власності євреїв. З цього приводу в одній зі статей наголошувалося, що Міністерство народної освіти (МНО) видало розпорядження, аби органи влади контролювали торгівлю навчальним приладдям. Ним мали право торгувати лише росіяни, і тільки у виняткових випадках — «іногородці». На думку автора публікації, це був «Розумний захід, який дасть змогу підтримати росіян у Південно-Західному краї». Одночасно зверталася увага на те, що в Рівному всі подібні магазини належали євреям, які продавали не лише підручники, а й релігійні книги. Саме це найбільше обурювало чорносотенців. У місті у власності росіянина Андреева (відомий діяч СРН. — *Я. Ц.*) був лише один дрібний мага-

зин, де продавалися книги й канцелярське приладдя, але він не міг конкурувати з подібними закладами. На переконання автора статті, це було зумовлено тим, що росіянин не мав можливості отримати пільговий кредит, щоб розширити справу. У зв'язку з цим наголошувалося, що, коли влада не хоче створити росіянину належні умови для торгівлі, «то хоча б торгівлю словом Божим вирвала з брудних рук євреїв». Наприкінці зазначалося, «що всі ведуть мову про єврейське засилля, а що ж робиться росіянами для протидії цьому злу? Чи не пора спохопитися й розпочати боротьбу з єврейськими грошиками» [4, с. 11].

Таким чином, чорносотенці закликали владу заборонити торгівлю книгами євреям і створити умови, за яких росіяни могли б посилити свої позиції в цій сфері. Водночас пропонували розпочати боротьбу з євреями-купцями. Жодне з цих видань не було конфісковано, незважаючи на відверті заклики боротися з представниками другої за чисельністю етногрупи краю, що свідчить про підтримку цієї діяльності СРН від органів влади.

Отже, на сторінках пресового органу СРН, який видавався напередодні Першої світової війни на Волині, постійно виходили антипольські й антисемейські статті. Незважаючи на їх різну тематичну спрямованість, мета була одна: створити негативний образ поляка-католика чи єврея-торговця. Така діяльність відповідала ідеології чорносотенців і велася в контексті тогочасної внутрішньої політики імперії, що загострювало й так складні міжетнічні й міжконфесійні відносини на Волині.

1. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Волинської обл.), ф. 372, оп. 1, спр. 1, арк. 5–6.
2. Держархів Волинської обл., ф. 374, оп. 1, спр. 1, арк. 3–4.
3. Держархів Рівненської обл., ф. 390, оп. 1, спр. 1, арк. 5–5 зв.
4. Евреи и книжная торговля в Ровно // Почаевский листок. — 1912. — № 11. — 25 февраля. — С. 11–12.
5. Евреи-язычники // Почаевский листок. — 1912. — № 18. — 5 марта. — С. 9.
6. Истина православия и ложь католицизма по Евангелию // Почаевский листок. — 1914. — № 2. — 22 января. — С. 4–5.
7. Кандель Ф. Книга времён и событий. История российских евреев. / Кандель Ф. — Т. 2. Ч. 3. — М.: Мосты культуры, 2002. — 892 с.
8. Кожин В. «Чёрносотенцы» и революция (загадочные страницы истории) / Кожин Вадим. — Изд. 2-ое доп. — М., 1998. — 231 с.
9. Любашенко В. История протестантизма в Украине. Курс лекций / Любашенко В. — Львів: Просвіта, 1995. — 350 с.
10. Обзор Волынской губернии за 1908 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1909. — 74 с.
11. О выселении из Волынской губернии евреев // Почаевский листок. — 1913. — № 9. — 14 марта. — С. 16.
12. Отклик из Полесского уголка // Почаевский листок. — 1912. — № 11. — 25 февраля. — С. 11.

13. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. — Житомир : Волынская губернская типография, 1913. — 549 с.

14. Под дудку инородцев // Почаевский листок. — 1910. — № 36–37. — 28 сентября. — С. 23.

15. Польский гонор и издательство над православием // Почаевский листок. — 1912. — № 54–55. — 21 июля. — С. 10.

16. Похильчук М. Поляк попечитель церковно-приходской школы / М. Похильчук // Почаевский листок. — 1910. — № 36–37. — 28 сентября. — С. 23.

17. Шаенский И. свобода действий римо-католических ксендзов через посредство «матик» / И. Шаенский // Почаевский листок. — 1912. — № 11. — 8 февраля. — С. 7–8.

18. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII — на початку XX ст.: автореф. ... дис. ... доктора іст. наук / Щербак Н. О. — К., 2006. — 38 с.

1. Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (dali Derzharkhiv Volynskoi obl.), f. 372, op. 1, spr. 1, ark. 5–6.

2. Derzharkhiv Volynskoi obl., f. 374, op. 1, spr. 1, ark. 3–4.

3. Derzharkhiv Rivnenskoï obl., f. 390, op. 1, spr. 1, ark. 5–5 zv.

4. Evrei i knizhnaja trgovlja v Rovno // Pochaevskij listok. — 1912. — № 11. — 25 fevralja. — S. 11–12.

5. Evrei-jazychniki // Pochaevskij listok. — 1912. — № 18. — 5 marta. — S. 9.

6. Istina pravoslavlja i lozh' katolicizma po Evangeliju // Pochaevskij listok. — 1914. — № 2. — 22 janvarja. — S. 4–5.

7. Kandel' F. Kniga vremjon i sobytij. Istoriya Rossijskikh evreev. / Kandel' F. — T. 2. Ch. 3. — M. : Mosty kul'tury, 2002. — 892 s.

8. Kozhinov V. «Chjornosotency» i revoljucija (zagadochnye stranicy istorii) / Kozhinov Vadim. — Izd. 2-oe dop. — M., 1998. — 231 s.

9. Liubashchenko V. Istoriia protestantizmu v Ukraini. Kurs lektsii / Liubashchenko V. — Lviv : Prosvita, 1995. — 350 s.

10. Obzor Volynskoj gubernii za 1908 god. — Zhitomir : Volynskaja gubernskaja tipografija, 1909. — 74 s.

11. O vyselenii iz Volynskoj gubernii evreev // Pochaevskij listok. — 1913. — № 9. — 14 marta. — S. 16.

12. Otklik iz Polesskogo ugolka // Pochaevskij listok. — 1912. — № 11. — 25 fevralja. — S. 11.

13. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1914 god. — Zhitomir : Volynskaja gubernskaja tipografija, 1913. — 549 s.

14. Pod dudku inorodcev // Pochaevskij listok. — 1910. — № 36–37. — 28 sentjabrja. — S. 23.

15. Pol'skij gonor i izdatel'stvo nad pravoslavie / Pochaevskij listok. — 1912. — № 10. — S. 10.

16. Pohil'chuk M. Poljak popechitel' cerkovno-prihodskoj shkoly / M. Pohil'chuk // Pochaevskij listok. — 1910. — № 36–37. — 28 sentjabrja. — S. 23.

17. Shaenskiy I. svoboda dejstvij rimo-katolicheskikh ksendzov cherez posredstvo «matic» / I. Shaenskiy // Pochaevskij listok. — 1912. — № 11. — 8 fevralja. — S. 7–8.

18. Shcherbak N. O. Osoblyvosti natsionalnoi polityky rosiiskoho uriadu na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi KhVIII — na pochatku XX st.: avtoref. ... dys.... doktora ist. nauk / Shcherbak N. O. — K., 2006. — 38 s.